

УДК 39.001.55 (477.41/.42) “1944/1954”

УКРАЇНСЬКА ЕТНОГРАФІЧНА НАУКА У ПЕРШОМУ ПОВОЄННОМУ ДЕСЯТИЛІТТІ ТА ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІССЯ

Ігор ГІЛЕВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра етнології

У статті на основі залученого широкого кола архівних та літературних матеріалів аналізується один з найменш вивчених етапів у розвитку української етнографічної науки – перше повоєнне десятиліття. Автор визначає основні відмінності у формуванні двох провідних наукових осередків в Україні (у Києві та Львові), вплив тодішніх тенденцій розвитку української радянської етнографії на дослідження Полісся України, аналізує маршрути, тематику і методику експедиційної праці, наукові досягнення та прогалини народознавчих студій цього історико-етнографічного регіону.

Ключові слова: етнологія, Україна, Полісся, польові дослідження, методика, тематика, маршрути.

Сучасні дослідники виділяють три великі періоди в історії української етнографії, останній з яких хронологічно охоплює проміжок часу від 1920-х років до наших днів і ще поділяється на чотири етапи: 1) 1920-ті – початок 1930-х років (“золотий вік української етнології”); 2) початок 1930-х – середина 1950-х років; 3) середина 1950-х – початок 1990-х років; 4) від 1991 р.¹ Однак в опублікованих за роки незалежності України історіографічних працях найбільше уваги приділено XIX – початку 30-х років XX ст.², що можна пояснити численними табу радянської науки щодо вивчення тодішніх досліджень. Натомість обмаль уваги сучасники приділяють другому етапу, через що основні напрями розвитку тогочасної української етнографії найдокладніше проаналізовані ще в працях радянського періоду³, а тому багато тогочасних висновків уже застаріло. Винятком є хіба що біографічні нариси⁴, короткі згадки

¹ Горленко В. Ф., Кирчів Р. Ф. Історія української етнографії. Київ, 2005. С. 4.

² Борисенко В. К. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. Київ, 2002; Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому товаристві ім. Шевченка (1898–1939 рр.). Львів, 2000, та ін.

³ Стельмах Г. Ю. Етнографічні дослідження в Академії наук Української РСР за 40 років // Народна творчість та етнографія (далі – НТЕ). 1959. № 4. С. 18–19, та ін.

⁴ Боряк О. О. З рукописних фондів ІМФЕ: матеріали до “жіночих студій” у польових записах Людмили Шевченко // Архіви України. 2001. № 1–2. С. 42–56; Гілевич І. Мустафа Козакевич – дослідник традиційної архітектури Полісся та Волині // Народознавчі Зошити. 2008. № 3–4. С. 215–227; Горинь Г., Никорак О. Катерина Матейко: штрихи до творчого портрета на відстані часу // Народознавчі Зошити. 2000. № 6. С. 1102–1111, та ін.

у працях навчального⁵ та енциклопедичного характеру⁶. Дещо більше уваги приділено етнографічному музейництву⁷, основним напрямом та результатам тогочасних польових досліджень⁸.

Володимир Горленко та Роман Кирчів характеризують другий етап третього періоду історії розвитку народознавства як “час руйнації і занепаду української етнографії, майже повного згортання етнографічної роботи в Україні, закриття етнографічних установ”⁹. Проте, як хронологічні рамки, так і відповідна характеристика, на нашу думку, потребують певного уточнення з огляду на те, що в міжвоєнний період українські етнічні землі перебували у складі кількох держав – СРСР, Польщі, Чехословаччини та Румунії. Безперечно, це суттєво вплинуло на тогочасні етнографічні зацікавлення традиційною культурою і побутом українців. Зазначена початкова дата цього етапу є правильною лише для підрадянської України, позаяк саме на початку 1930-х років під тиском репресій, якими супроводжувалося згортання політики українізації, відбулися перші кроки в напрямі до насильного впровадження марксистської методології. Однак уже невдовзі завдяки добре спланованій акції усі народознавчі осередки в УСРР було ліквідовано, більшість дослідників репресовано, а етнографічні дослідження було згорнуто на ціле десятиліття. Негативно вплинула на розвиток тогочасного українського народознавства також школа Миколи Марра, представники якої заперечували етнографію як науку. Відновили етнографічні дослідження у Києві, але вже на основі “нової” методології, лише в перші повоєнні роки. Натомість у Галичині, Західній Волині, Північній Буковині та на Закарпатті етнографічну науку почали переводити на радянські “рейки” після того, як ці землі опинилися у складі УРСР відповідно в 1939, 1940 та 1944 роках. Хоча радянська народознавства на західноукраїнських теренах супроводжувалася численними реорганізаціями та ліквідацією наукових осередків, репресіями проти вчених, однак, на відміну від підрадянської України у 1930-х роках, частина місцевих етнографічних осередків все таки продовжила своє існування; проводили тут також польові дослідження, зокрема на території Східних Карпат.

⁵ *Борисенко В.* З історії української етнології // Українська етнологія: Навч. Посібник / За ред. В. Борисенко. Київ, 2007. С. 90; *Горленко В. Ф., Наулко В. І.* Українське народознавство: зародження, розвиток, перспективи // Культура і побут населення України: Навч. посіб. Вид. 2-ге, доп. і перероб. Київ, 1993. С. 55–56; *Кирчів Р., Франко О.* Становлення і розвиток української етнографії // Етнографія України: Навч. посіб. / За ред. С. А. Макаруча. Вид. 2-ге. Львів, 2004. С. 26–27, та ін.

⁶ *Горленко В., Пономарьов А., Скрипник Г.* Еволюція українського народознавства // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Опішне, 1999. Кн. 1. С. 33.

⁷ *Скрипник Г. А.* Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. Київ, 1989. С. 209–220.

⁸ *Глушко М.* Методика польового етнографічного дослідження: Навч. посібник. Львів, 2008. С. 42–45.

⁹ *Горленко В. Ф., Кирчів Р. Ф.* Історія української етнографії. С. 4.

Закінчення досліджуваного етапу припало на середину 1950-х років, коли в СРСР розпочалися “хрущовська відлига” та викриття культу особи Сталіна, що позитивно вплинуло на подальше відродження народознавчих дисциплін. Тоді ж у Львові відбулася Перша республіканська нарада етнографів, учасники якої накреслили нові завдання та перспективи розвитку української етнографічної науки.

Аналогічні тенденції простежуємо і в історіографії про польові мандрівки теренами Полісся України: сучасні вчені зосередили свою увагу переважно на дослідженнях XIX – першої третини XX ст.¹⁰, а про збирацьку працю першого повоєнного десятиліття виявляємо лише короткі згадки у найповнішому на сьогодні історіографічному огляді етнографічного дослідження історико-етнографічного Полісся у межах України, Білорусії та Росії¹¹.

Об’єктом пропонованої розвідки є українська етнографічна наука в першому повоєнному десятилітті, предметом – наукові установи, учасники, методика, тематика та географія тогочасних польових досліджень, місце Полісся України в експедиційній праці.

Пропоноване дослідження виконане на основі матеріалів рукописного фонду Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, архівів Інституту народознавства НАН України та Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, а також даних наукових публікацій.

У липні 1944 р. в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР організували відділ етнографії, проте протягом першого повоєнного десятиліття штат його наукових працівників не перевищував чотирьох-шести осіб, причому переважна більшість із них не мала належного наукового ступеню (перші захисти кандидатських дисертацій з етнографії в ІМФЕ АН УРСР відбулися лише в 1953–1954 роках). Крім того, не було висококваліфікованого спеціаліста, котрий міг очолити відділ. Це все обмежувало реалізацію великих наукових проєктів та розгортання широкомасштабних польових досліджень.

Особливість цього періоду також у тому, що головна увага акцентувалася на вивченні колгоспного та робітничого побуту “української соціалістичної нації”, передусім на тих змінах, що відбулися за роки радянської влади. Проводилися такі дослідження за допомогою двох методик. Одна з них – це монографічне вивчення окремого підприємства, колгоспу чи артілі задля показу соціально-культурних явищ у взаємозв’язках, осягнення їхнього розвитку, а також зв’язку з історією краю. Спеціальні програми передбачали збір польових матеріалів за

¹⁰ Дмитренко А. Етнографічні дослідження Волині і Західного Полісся в другій половині XIX – першій третині XX століття: становлення наукової методики // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. праць. Київ, 2005. Вип. 20. С. 15–21; Скрипник Г. Етнографічна діяльність Василя Кравченка // НТЕ. 2002. № 5–6. С. 20–30, та ін.

¹¹ Бондарчик В. К., Матейко Е. И. Полесье в историографических исследованиях и источниках // Полесье. Материальная культура. Киев, 1988. С. 21–22.

такими розділами: історична довідка про колгосп, коротка характеристика його економіки, виробничий і сімейний побут, соціалістична культура, житло, одяг, харчування. Інакше кажучи, за тематикою такі дослідження нагадують праці співробітників Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка ВУАН у 1920-х – на початку 1930-х років¹², з тією лише різницею, що об'єктом їхнього наукового зацікавлення були культура та побут мешканців не окремого села (міста), а колгоспників (робітників), через що значно звузилося коло досліджуваних аспектів. Серед українських етнологів одне з перших досліджень колгоспного побуту ще в 1934 р. провела Неоніла (Ніна) Заглада, причому саме на теренах Середнього Полісся (с. Ново-Шепеличі Чорнобильського р-ну Київської обл.)¹³. До речі, якщо у цій праці авторка приділила значну увагу пережиткам задля з'ясування позитивних змін, які відбулися упродовж радянського періоду, то у повоєнні роки дослідники зосередились на описі нових рис селянського побуту, хоча в цих описах виявляємо окремі цінні відомості і про традиційну культуру. Методика друга: розробка окремих тем, переважно тих, що стосуються різних ділянок народної культури (сільські поселення, житло, сімейний побут, промисли колгоспників тощо). Охоплювали такі теми великий регіон або й усю Україну¹⁴.

Щоправда, по-перше, у другій половині 1940-х років у центрі уваги київських етнографів були колгоспи різних областей України, крім західних, де процес колективізації через активну протидію загонів УПА затягнувся аж до 1950 р. По-друге, для таких досліджень переважно обирали найрозвинутіші в економічному сенсі господарства, що мало засвідчити “великі успіхи на ниві колгоспного будівництва”. Позаяк природно-географічні умови Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей не сприяли швидкому досягненню значних успіхів у сільському господарстві, то й місцеві колективні господарства не були об'єктом окремої уваги науковців. По-третє, у цих працях ішлося передусім про “прогресивні соціалістичні” зміни, масштаби та значення яких часто перебільшувалися, натомість не завжди зазначалися конкретні методи впровадження багатьох із них, а заодно і реакція селян на відповідні методи. Крім того, майже не приділялась увага негативним явищам, якими супроводжувалися ці зміни у духовній сфері та повсякденному житті сільського населення.

¹² *Борисенко В. К.* Нариси з історії української етнології... С. 12; *Глушко М.* Методика польового етнографічного дослідження... С. 39–40; *Заглада Н.* В справі дослідження міської людности // *Записки етнографічного товариства.* Київ, 1925. Кн. I. С. 51–53.

¹³ *Заглада Н.* Із звіту етнографічної експедиції 1934 року / Упоряд., прим., “Остання експедиція Ніни Заглади. Замість післямови” М. Глушка // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* Львів, 2001. Т. ССХLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 443–505.

¹⁴ *Павлій П., Стельмах Г.* Робота відділу етнографії // *Народна творчість та етнографія.* Київ, 1954. С. 172 [Наукові записки ІМФЕ АН УРСР. Т. III]; *Стельмах Г. Ю.* Етнографічні дослідження в Академії наук... С. 19.

Значно більших результатів співробітники відділу етнографії досягнули під час тематичних польових досліджень на території Полісся. Зокрема, з 15 травня до 15 червня 1948 р. для вивчення рибальства й мисливства у Недригайлівському і Роменському районах Сумської області (Слобожанщина) та північних районах Чернігівської області (Лівобережне Полісся) провів маршрутну експедицію П. Салій. Народознавець збирав відомості про традиційні снасті, способи і методи рибальства та полювання, що побутували на цих теренах у XIX – на початку XX ст., стан господарських занять (їх роль у житті місцевих мешканців, діяльність риболовецьких колгоспів та спеціалізованих товариств тощо) наприкінці 40-х років XX ст. У польовому щоденнику дослідника наявні цінні рисунки, місцеві назви, описи конструкції та способів застосування багатьох рибальських снастей (“сажі”, “хроча”, “волока”, “кімлі”, “павука”, “дорожки”, “лещат”, “верші”, “тоні” та ін.)¹⁵, більшість з яких активно використовували не лише рибалки-любители, а й працівники риболовецьких господарств. Про мисливство автор зібрав дещо менше відомостей, проте наукову цінність і досі мають описи способів полювання на вовків: у лігві, “на привадку”, за допомогою “підваблення”, загороди та інші, а також правила поділу здобичі під час колективного полювання¹⁶.

Наступного року згаданий етнолог підготував перше в українській науці загальноюче дослідження про ці заняття, а саме “Стародавні елементи в мисливстві і рибальстві XIX ст. на Україні”, основу якого становили давні писемні джерела, дані літератури та польові записи з північного Лівобережжя¹⁷.

Тематичне польове дослідження провела також Людмила Шевченко, учасниця поліських експедицій у 1920-х роках, яка лише завдяки родинним зв’язкам із Тарасом Шевченком unikнула сталінських репресій у 1930-х роках. Обійнявши в 1947 р. посаду молодшого наукового співробітника відділу етнографії ІМФЕ АН УРСР, паралельно з вивченням колгоспного побуту, народознавець працювала над темою “Основні форми обробки матеріалів для селянського одягу”. Задля цього вона проводила польові дослідження на території Поділля, Полісся та Середнього Подніпров’я¹⁸. Зокрема, протягом 10 травня – 10 червня 1948 р. Л. Шевченко здійснила експедиційне відрядження в села Кам’янець-Подільської (нині Хмельницька), Житомирської (сс. Піщаниця, Поліське Овруцького р-ну), Київської (с. Літки Броварського р-ну) областей УРСР та Гомельської області (с. Бобри Мозирського р-ну) БРСР. У поліських селах було зібрано відомості про традиційне ткацтво (вирощування льону і конопель та їх обробка; обробка вовни; опис ткацького верстата та інших

¹⁵ Національний архів наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – НАНФ ІМФЕ НАН України), ф. 14–5, спр. 40, арк. 8–40, 48–53, 93–104.

¹⁶ Там само. Арк. 112–117.

¹⁷ Там само. Ф. 14–2, спр. 264.

¹⁸ Боряк О. О. З рукописних фондів... С. 43.

інструментів; асортимент ткацької продукції, її використання в обрядах), а також про діяльність льонарського колгоспу і ткацької артілі. Тоді ж дослідниця зробила рисунки різних ткацьких інструментів та механізмів¹⁹. Згодом ці матеріали були використані у рукописному дослідженні “Народні форми обробки матеріалів для селянського одягу та декоративної тканини” (1949 р.)²⁰, а також як порівняльний матеріал в інших працях²¹.

Стосовно робітничого побуту, то через відсутність великих промислових об’єктів Полісся не було показовим регіоном України. Саме з цієї причини Л. Шевченко вивчала побут робітників ткацької художньо-промислової артілі ім. 20-річчя Жовтневої революції у м. Кролівці Сумської області, а її кандидатська дисертація була першою працею з тематики, що стосувалася Поліського краю. Основою праці послугували польові матеріали, зібрані авторкою дисертації за звуженою методикою монографічного дослідження²². Цікавило її широке коло питань: процес виробництва, асортимент продукції, громадський побут робітників, їхнє житло, одяг, харчування, сімейний побут тощо, які вона вивчала в історичному розвитку²³. Дисертаційне дослідження високо оцінили рецензенти – доктори наук з України (Іван Крип’якевич, Михайло Рудинський, П. Попов) та Росії (Сергій Токарев, Микола Воробйов), які рекомендували його до першочергової публікації. Однак через різні суб’єктивні причини це дослідження не дійшло до широко читацького загалу²⁴.

Окремі етнографічні матеріали фіксували й учасники фольклорно-етнографічних експедицій. Наприклад, протягом серпня – вересня 1951 р. З. Василенко (керівник), О. Васильченко, Л. Яценко й Олена Кувеньова збирали

¹⁹ НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–5, спр. 38, 39; Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України), ф. 439, оп. 1, спр. 72, арк. 7.

²⁰ НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–2, спр. 248, Арк. 10–151.

²¹ Народа з питань про етнографічні групи та локальні особливості в культурі і побуті українського народу кінця XIX – початку XX ст. // Українська етнографія. Київ, 1958. С. 168 [Наукові записки / Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Вип. IV]; Шевченко Л. Промисли колгоспників с. Борки, Любешівського району, Волинської області // Українська етнографія. Київ, 1958. С. 120, 124 [Наукові записки / Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Вип. IV]; *Ее же*. Елементи труда и сознания в народных декоративных тканях полесской женщины (ЦДАМЛМ України, ф. 439, оп. 1, спр. 9).

²² Куницький О. С. Робота відділу етнографії в 1954–1956 рр. // Українська етнографія. Київ, 1958. С. 160, 162 [Наукові записки / Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Вип. IV]; Павлій П., Стельмах Г. Робота відділу етнографії. С. 173–174; НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–5, спр. 98–104, 130; ф. 14–9, спр. 13; ЦДАМЛМ України, ф. 439, оп. 1, спр. 72, арк. 24–27, 65, 116.

²³ Шевченко Л. П. Социалистические преобразования в культуре и быте рабочих Кролевецкой ткацкой артели им. 20-летия Октябрьской революции // Советская этнография (далі – СЭ). 1954. № 4. С. 143–147; *Ее же*. Социалистический быт и культура ткачей художественно-промышленной артели им. 20-летия Октябрьской революции (г. Кролевец). Историко-этнографический очерк: Автореф. дис. [...] канд. ист. наук. Киев, 1954; ЦДАМЛМ України, ф. 439, оп. 1, спр. 2.

²⁴ ЦДАМЛМ України, ф. 439, оп. 1, спр. 72, арк. 89–90, 106 зв.; спр. 96, арк. 1–6; спр. 97, арк. 1–29, 32–35, 37.

обжинкові пісні та інформацію про відповідні обрядодії в одинадцяти селах Вінницької та в одному поселенні (с. Лугинки Лугинського р-ну) Житомирської областей. Цікавили їх насамперед фольклорні тексти дорадянського та радянського періодів, а тому було зроблено лише вісім коротких описів обжинків, один із них саме на теренах Середнього Полісся. Проте цей запис є дуже фрагментарним і зрештою, як зазначено у колективному звіті, порівняно із записами відповідного обряду із Вінничини, “далеко менше уявлення експедиція має про обжинковий обряд Житомирщини”²⁵. І все ж згодом ці матеріали О. Кувеньова використала у кандидатській дисертації та в окремих статтях²⁶.

Упродовж першого повоєнного десятиліття окремі регіони України вивчали також комплексно. Ще в 1939–1941 роках московські та київські народознавці провели польові дослідження на теренах галицької частини Гуцульщини²⁷, позаяк “порівняно з іншими західноукраїнськими областями, тут краще збереглися старослов’янські звичаї й народне право, як залишки родового ладу”²⁸. Натомість у 1945–1948 роках комплексні дослідження продовжили вже у Закарпатській області, зокрема задля з’ясування процесу формування радянського побуту на цих теренах. Учені прагнули показати насамперед “колосальні зміни, що сталися в житті області за радянський час”, довести приналежність її населення до українського народу та його спільність зі східними слов’янами²⁹. Водночас вдалося отримати вагомні результати у дослідженні багатьох ділянок традиційної культури³⁰.

Щодо львівського етнологічного осередку, то тут відразу після другого приходу радянської влади, тобто в липні 1944 р., відновили свою роботу Львівське відділення ІМФЕ АН УРСР, Етнографічний музей АН УРСР та Львівський музей художнього промислу. Перші дві з цих установ, власне, і стали центрами етнографічних досліджень на території західних областей України. Протягом першого повоєнного десятиліття розвиток етнографічних досліджень проходив тут трохи за іншим сценарієм, ніж у Києві. Його найважливіші особливості, крім уже зазначених, можна поділити на такі групи: а) установи: кілька разів

²⁵ НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–5, спр. 243, арк. 1–4.

²⁶ Кувеньова А. Ф. Праздник колхозного урожая на Украине: Автореф. дисс. [...] канд. ист. наук. Киев, 1954; *Ї ж.* Колгоспні обжинки на Україні // Українська етнографія. Київ, 1958. С. 87–95 [Наукові записки / Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Вип. IV].

²⁷ Зеленин Д. К. Воссоединенные украинцы // СЭ. 1941. № 5. С. 9–10.

²⁸ Шевченко Л. Мистецтво українських горців // Народна творчість. 1940. № 1. С. 45.

²⁹ Симоненко И. Ф. Экспедиция на Украину в 1945 г. // Краткие сообщения Института этнографии. Москва, 1947. Т. II. С. 43–47; Стельмах Г. Ю. Етнографічно-фольклорна експедиція 1946 року в Закарпаття // Мистецтво, фольклор, етнографія. Київ, 1947. С. 300–303 [Наукові записки / Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Т. I–II], та ін.

³⁰ Симоненко И. Ф. Пережитки патронимий и брачные отношения у украинцев Закарпатской области // СЭ. 1947. № 1. С. 75–83; Шмелева М. Н. Народная одежда украинцев Закарпатской области: Автореф. дис. [...] канд. ист. наук. Москва, 1949, та ін.

реформували систему народознавчих осередків; б) наукові кадри: продовжила свою діяльність частина народознавців міжвоєнного періоду – як визнані метри (Філарет Колесса), так і молоді перспективні фахівці (Роман Гарасимчук, Катерина Матейко, Ірина Гургула та ін.); репресії та часті переведення на інше місце праці; невизнання радянською наукою наукових ступенів, здобутих за кордоном, зокрема в умовах міжвоєнної Польщі, через що переважна більшість львівських етнологів до середини 1950-х років не мала наукових ступенів; підготовка нових спеціалістів; в) тематика: протягом 1944–1954 років у тематиці творчих досліджень місцевих етнологів можна виділити три підетапи: 1944–1947 роки – дослідження переважно традиційної культури; 1947–1949 роки – праця над “Атласом матеріальної культури західних областей України”; з 1950 р. основну увагу почали приділяти дослідженню колгоспного та робітничого побуту. Щоправда, співробітники музею паралельно працювали над створенням експозиції про культуру і побут українських колгоспників та робітників, а окремі працівники готували кандидатські дисертації, теми яких часто не збігались з їхніми плановими навантаженнями (тематикою).

На особливу увагу заслуговує постать Ф. Колесси – найвідомішого західноукраїнського дослідника традиційної музики та фольклору Полісся міжвоєнного періоду³¹, останнього керівника Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка, а згодом – керівника Етнографічного музею та Львівського відділення ІМФЕ АН УРСР (до смерті 3 березня 1947 р. включно). Саме він був автором науково-тематичних планів досліджень львівських етнологів у 1944–1947 роках, серед яких значились і такі теми: історія української етнографії (Ф. Колесса), монографічне дослідження “Бойківщина” (мало бути аналогом “Гуцульщини” Володимира Шухевича), орнамент бойківських писанок (Михайло Скорик), український народний одяг та прикраси західних областей України (Василь Пастущин, І. Гургула), історичний розвиток способів обробітку ріллі на західноукраїнських землях (Данило Фіголь) та ін.

Очевидно, саме Ф. Колесса ініціював та номінально керував двома дослідженнями про традиційну культуру Полісся, які були включені до науково-тематичних планів Львівського відділення ІМФЕ АН УРСР і мали продовжити студії міжвоєнного періоду. Однак через складну політичну ситуацію у цьому регіоні в перші повоєнні роки дослідники змушені були обмежити свою роботу опрацюванням зібраних раніше матеріалів, а в майбутньому, мабуть, планували відновити польові експедиції на теренах Полісся.

Упродовж 1944–1945 років доцент Львівського державного університету ім. І. Франка В. Пастущин, а за сумісництвом працівник Львівського відділення ІМФЕ АН УРСР, виконував планове монографічне дослідження “Село Дрочево

³¹ Колесса Ф. Народна музика на Поліссі // Українська музика. Львів, 1939. Ч. I. С. 3–15; Moszyński K. O badaniach muzyczno-etnograficznych na Polesiu w r. 1932 // Lud Słowiański. Kraków, 1934. T. III. S. 69–70 (A).

Берестейського району на Поліссі”, етнографічні матеріали для якого зібрав особисто в 1938 р. під час кількомісячного стаціонарного перебування у цьому поселенні. На момент збору польового матеріалу робота В. Пастушина задумувалася як продовження монографічних описів, підготовлених західноукраїнськими вченими у міжвоєнний період (нагадаємо, об’єктом їхніх наукових зацікавлень була традиційна культура мешканців окремого села). Хоча зазначену працю автор дописав у другій половині 1944 – на початку 1945 років, вона значно відрізнялася від тогочасних колективних робіт київських етнологів, адже у ній виявляємо лише мінімальні сліди впливу радянської науки та ідеології.

Дослідження В. Пастушина складається із вступу, двох розділів, приміток, словника місцевої говірки, списку фотографій та літератури про Полісся. У вступі автор торкнувся історії свого зацікавлення поліщуками, обставин та методики збору польових матеріалів. Перша частина монографії присвячена матеріальній (житлово-господарське будівництво, господарські заняття, промисли і ремесла, одяг, їжа, напої) та духовній (відносини у сім’ї, родинна і календарна обрядовість, вірування) культурі. У другій частині праці зібрано тексти місцевого фольклору: жнивні пісні, колядки, весільні пісні, казки, загадки тощо. Примітки цінні тим, що в них автор подав порівняльні матеріали, які свого зібрали на Поліссі та опублікували К. Мошинський у праці “Polesia Wschodnie” (1928), а Юзеф Обрембський у дослідженні “Dzisiejsi ludzie Polesia” (1936).

Як зазначив В. Пастушин, “вартість культури Дрочева є [...] більш історична, музейна, ніж сучасна [...], бо тут бачимо [те], [що] не бачимо вже деінде по українських селах. [...] Полісся – це може найслабше під кожним оглядом просліджена українська країна (регіон. – *І. Г.*), цікаве воно з примітивної й архаїчної культури, яка теж і тут зникає з поверхні землі, а на її місце приходиться нова, але не завжди побажана для Полісся культура. Слід проте, поки [ще є] час, прослідити й насвітлити (зафіксувати. – *І. Г.*) ті залишки архаїчної культури Полісся й дати йому здорову сучасну культуру, а саме: осушити багна, направити й розбудувати шляхи, дати школу, освіту, кооперативи та інші громадські організації”³². Отже, як засвідчують процитовані фрагменти, народознавець добре усвідомлював велику цінність традиційної культури поліщуків, уважав за нагальну потребу і далі збирати польові етнографічні матеріали про неї.

30 квітня 1945 р. монографію В. Пастушина обговорили на засіданні Львівського відділення ІМФЕ АН УРСР, зокрема за активної участі Ф. Колесси та М. Скорика. Відтак її рукопис відіслали в ІМФЕ АН УРСР для публікації³³, однак праця не дійшла до читача, а опинилася в архівосховищі цієї установи³⁴. Принагідно зазначимо: жодне дослідження, підготовлене львівськими етнологами в 1944–1951 роках, не було опубліковане окремим виданням.

³² НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–2, спр. 22, арк. 48.

³³ Архів Інституту народознавства НАН України (далі – Архів ІН НАН України), ф. 1, оп. 1 (ЕМ), спр. 4, арк. 17; Спр. 7, арк. 1.

³⁴ НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–2, спр. 22.

Ще один співробітник Львівського відділення ІМФЕ АН УРСР, провідний львівський етнолог другої третини ХХ ст. Р. Гарасимчук протягом другої половини 1946–1947 років працював над монографією “Слов’янські взаємовпливи у розвитку матеріальної культури Полісся і сучасна матеріальна культура Полісся”, актуальність якої обґрунтовували “потребою вивчення малодослідженого Полісся”³⁵. Зазначене дослідження було продовженням його поліссезнавчих студій, розпочатих ще у 30-х роках ХХ ст. Зокрема, очолюючи відділ етнографії Культурно-історичного музею НТШ, дослідник брав участь в організації та проведенні в 1938 р. виставки “Полісся” та восьми “Поліських вечорів”. На одному з цих заходів народознавець виголосив доповідь про матеріальну культуру поліщуків. Підсумовуючи сказане, доповідач зазначив, що “поліщуки асимілювали сторонні етнографічні впливи у користь розбудови рідної культури та мають дуже велику схожість із культурою гуцулів, що свідчить про те, що Полісся і Гуцульщина – це залишки старовинної української культури”³⁶.

У 1939 р. Р. Гарасимчук на основі музейних експонатів та даних наукової літератури підготував рукописну працю “Матеріальна культура західного Полісся” обсягом 86 сторінок. І. Крип’якевич, знайомлячись із змістом праці, відмітив, що ця “робота носить характер енциклопедично-інформаційний, призначена для етнографів-спеціалістів”³⁷. В окремих її розділах йшлося про збір плодів, полювання, рибальство, землеробство, консервацію і зберігання сировини та їжі, обробку дерева, кори і волокна, фарбування виробів, обробку кістки, рогу, шкіри, каменю та глини, ковальське і слюсарське ремесло, одяг, гігієну, будівлі, транспорт і комунікації. Текст дослідження доповнювало близько 200 рисунків. Згодом, у 1940 р. на його основі автор виголосив в Інституті українського фольклору АН УРСР доповідь³⁸.

Стосовно ж повоєнних зацікавлень Р. Гарасимчука Поліссям, то вони, очевидно, були продовженням попередніх студій і ґрунтувалися також лише на музейних експонатах та літературі. Принаймні серед наявних архівних матеріалів відсутні будь-які згадки і про перебування етнографа на Поліссі, і про структуру самої праці.

У 1947 р., зокрема після смерті Ф. Колесси, спеціальна комісія з Києва оголосила тогочасну тематику наукових досліджень львівських етнологів неповноцінною та неактуальною, а також підкреслила її низький ідеологічний рівень³⁹, що відтак негативно позначилось на їхніх наукових планах. Наприклад, саме відтоді Р. Гарасимчук продовжував готувати монографію “Слов’янські взаємовпливи у розвитку матеріальної культури Полісся і сучасна матеріальна

³⁵ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 1 (ЕМ), спр. 7, арк. 4.

³⁶ З циклу відчитів про Полісся // Діло. 1938. Ч. 61. С. 8.

³⁷ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 75, арк. 28.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. Оп. 1 (ЕМ), спр. 4, арк. 108, 123.

культура Полісся” як позапланове дослідження⁴⁰, через що, мабуть, і не зумів його завершити. Принаймні в жодному із списків опублікованих та рукописних праць Р. Гарасимчука воно не значиться⁴¹.

Найважливішим науковим проектом львівських етнологів другої половини 1940-х років був “Атлас матеріальної культури західних областей України”. Архівні матеріали дозволяють докладно з’ясувати важкий процес підготовки цієї праці⁴². Проте, зважаючи на тему нашого дослідження, обмежимося лише короткою її характеристикою, зокрема оцінкою поліських польових досліджень.

Початком підготовки “Атласу” можна вважати статтю Р. Гарасимчука “Картографічна метода в етнографічному відділі обласного музею” та однойменний реферат, виголошений дослідником 13 червня 1938 р. на шостому Краєвому українському музейному з’їзді в Коломиї та 17 листопада цього ж року на засіданні Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка. Принаймні Р. Гарасимчук один із перших українських етнографів звернув увагу на продуктивність нового на той час картографічного методу в народознавчих студіях, зокрема і на поприщі польових етнографічних досліджень різних явищ традиційної культури⁴³.

Після ліквідації радянською владою Культурно-історичного музею НТШ Р. Гарасимчук продовжив працю в Етнографічному музеї та очолив відділ етнографії Львівського відділення Інституту українського фольклору АН УРСР. У 1940 р. народознавець склав проект і методичні розробки “Атласу матеріальної культури західних областей УРСР”, які затвердила Президією АН УРСР і включила їх в тематику обох львівських народознавчих осередків. Перші кроки з реалізації цього проекту були зроблені ще в 1940–1941 роках, але згодом їх призупинила німецько-радянська війна. Лише на початку 1947 р. п’ять наукових співробітників Львівського відділення ІМФЕ під керівництвом Р. Гарасимчука відновили роботу над атласом, а у вересні цього ж року до них приєдналися науковці Етнографічного музею.

У двох томах атласу планували представити різні ділянки традиційної та сучасної матеріальної культури мешканців тодішніх Волинської, Рівенської, Львівської, Дрогобицької (у 1959 р. приєднана до Львівської обл.), Станіславської (нині Івано-Франківська), Закарпатської та Чернівецької областей. Хронологічні рамки дослідження охоплювали період від середини ХІХ ст. до середини ХХ ст. Етнологів зобов’язали зробити висновки про “класовість матеріальної культури” мешканців досліджуваного регіону, її автохтонність і спільність із культурою

⁴⁰ Скорик М. М. Работа Львовского отдела Института искусствоведения, фольклористики и этнографии АН УССР в 1947 г. // СЭ. 1947. № 3. С. 159.

⁴¹ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 75, арк. 22–29, 43–49, 55–57.

⁴² Там само. Оп. 1 (ЕМ), спр. 4, арк. 53–84, 102, 104–112; Спр. 7, арк. 5, 10, 12–13, 29, 32–35; Спр. 48, арк. 3–4, та ін.

⁴³ Гарасимчук Р. Картографічна метода в етнографічному відділі обласного музею // Наша батьківщина (Львів). 1939. № 2. С. 49–52.

східних слов'ян та їх вплив на культуру сусідніх народів. Крім текстового матеріалу, у праці планували подати карти щодо побутування явищ матеріальної культури, рисунки та світлини для наочного показу їхніх особливостей.

Щоправда, недостатня кількість кадрів, незадовільний рівень їхньої наукової підготовки (більшість із них були початкуючими етнологами), надто стислі терміни підготовки дослідження, численні прогалини у вивченні окремих ділянок традиційної і новітньої культури населення західних областей України тощо – все це ускладнювало виготовлення карт. Сукупність цих та деяких інших чинників призвела до того, що терміни завершення “Атласу” кілька разів переносилися, а його обсяг, перелік підтем, кількість карт і таблиць скорочувалися.

Співробітники обох наукових установ провели велику роботу з вивчення музейних збірок (Етнографічного музею та регіональних краєзнавчих музеїв, зокрема й у Луцьку та Рівному), опрацювання літературних даних, збору польових матеріалів. Зокрема, експедиціями були охоплені всі західні області України, щоправда нерівномірно та не в тих масштабах, яких вимагала підготовка запланованого проекту. Сказане стосується і збирацької роботи на теренах Полісся.

Упродовж 18 грудня 1948 р. – 1 січня 1949 р. на території Рівенської та Волинської областей працювали співробітники Етнографічного музею Катерина Матейко, Мустафа Козакевич і Софія Малецька, котрі вивчали художні та сільськогосподарські артілі⁴⁴.

На серпень 1949 р. було заплановано ще декілька відряджень співробітників Етнографічного музею (Р. Гарасимчука і Миколи Турчина – у Волинську та Рівенську, І. Гургули – у Волинську, Савини Сидорович – у Рівенську області) і науковців Львівського відділення ІМФЕ АН УРСР (Івана Цапенка, Михайла Нечиталюка та Ярослави Фіголь – до Волинської, Михайла Лемехи – до Волинської та Рівенської областей). Однак, поки що нам невідомо, чи зазначені дослідження відбулися, позаяк у наказах директора Етнографічного музею за цей рік згадки про них відсутні, а Львівське відділення ІМФЕ АН УРСР улітку 1949 р. ліквідували, після чого частина його науковців стала членами відділів етнографії, народної творчості та мистецтвознавства новоствореного Інституту суспільних наук у Львові, інших етнологів, серед них і зазначених раніше чотирьох науковців, у вересні перевели до Етнографічного музею⁴⁵.

Дослідження увінчалось підготовкою сімнадцяти розділів, зокрема про одяг та килимарство (І. Гургула), різьбу по дереву (І. Крип'якевич та Іван Околот), гончарство і ткацьку сировину (К. Матейко), обробку металу і мисливство (Любов Суха), ткацтво (С. Сидорович), транспорт (Д. Фіголь), інтер'єр житла (Софія Чехович), народне будівництво (І. Крип'якевич та Р. Гарасимчук), обробку дерева (М. Лемеха), обробку шкіри та рогу (Ольга Пристай),

⁴⁴ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 1 (ЕМ), спр. 16, арк. 89; Спр. 22, 39.

⁴⁵ Там само. Спр. 7, арк. 17, 35; Спр. 28, арк. 67, 72.

рибальство (Ольга Березовська), землеробство (М. Козакевич та Маріула Ломова), обробку лози, рогози і соломи (І. Околот), переробку сільськогосподарської продукції (С. Малецька). Рукописи цієї праці нині зберігаються в архівах України⁴⁶.

У листопаді 1949 р. у Львові відбулася нарада за участю гостей із Києва, на якій обговорювали підготовку атласу. До кожного розділу були висловлені численні зауваження – щодо використання марксистсько-ленінської методології, недотримання принципу історизму, недостатньої критики “буржуазної літератури” та ілюстрування класовості культури, організуючої ролі партії й уряду тощо⁴⁷.

На початку 1950 р. “авторитетна” київська комісія офіційно вказала на недоліки в роботі над атласом, які полягали в “неактуальності тематики, низькому ідейно-теоретичному рівні, поганій кваліфікації робітників, замалому зв’язку з Інститутом МФЕ АН УРСР”. Пропонувалося звернути більшу увагу на “досягнення соціалістичної перебудови села, висвітлення переваги колгоспного способу виробництва над дрібним”⁴⁸. Загалом через зазначені недоліки колектив львівських етнологів був змушений згорнути працю над атласом та розпочати активно вивчати колгоспний побут.

До речі, після першої у повоєнні роки великої наради радянських етнографів у Москві в 1949 р., де серед першочергових завдань оголосили працю над історико-етнографічними атласами, у план роботи на 1950 р. київські та львівські етологи включили підготовку “Історико-етнографічного атласу України”. Однак уже невдовзі “через відсутність належного матеріалу і кадрів”, на підготовку яких було потрібно ще кілька років, цей проект зняли з плану роботи і відклали його до середини 1950-х років⁴⁹.

Для працівників відділу етнографії Музею на 1950 р. затвердили нову важливу тему – “Побут і культура колгоспників УРСР”, якою керували з Києва. Упродовж року було проведено три комплексні експедиції у села Неслухів та Кізлів Новомилятинського району Львівської області та у с. Сигнаївку Шполянського району Київської області⁵⁰. У цьому ж напрямі розгорталися дослідження і наступного року, хоча співробітники відділу етнографії паралельно працювали над підготовкою кандидатських дисертацій: К. Матейко – про українську кераміку, Р. Гарисимчук – про гуцульські танці, М. Ломова – про І. Франка як етнографа, Л. Суха – про художні металеві вироби українців Східних Карпат тощо⁵¹.

⁴⁶ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 1 (ЕМ), спр. 36–38, 48, 50; НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–2, спр. 246.

⁴⁷ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 1 (ЕМ), спр. 29, 30.

⁴⁸ *Маковецька Х.* Той, хто “працював з серцем” // Народознавчі Зошити. 2000. № 6. С. 1123–1124.

⁴⁹ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 1 (ЕМ), спр. 61, арк. 12; Спр. 76, арк. 5.

⁵⁰ Там само. Спр. 60, арк. 32, 46, 47, 49; Спр. 64, 69, 70, 73; [Ломова М., Фиголь Д., Матейко Е. *и др.*]. Культура и быт колхозников Львовской области // СЭ. 1950. № 4. С. 133–149.

⁵¹ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 1 (ЕМ), спр. 80, арк. 5–23.

Наприкінці 1951 р. у результаті об'єднання в одну установу Етнографічного музею Львівського філіалу АН УРСР і Львівського державного музею художнього промислу Комітету в справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР утворили Український державний музей етнографії та художнього промислу АН УРСР, до якого перевели і всіх етнографів Інституту суспільних наук АН УРСР. Серед основних напрямів його діяльності було поповнення збірок музею, виставкова робота, проведення етнографічних експедицій (переважно на теренах західних областей України)⁵².

У 1952 р. колектив Музею у рамках виконання планової теми “Етнографічне вивчення Українського Полісся” розпочав польові дослідження сучасної культури і побуту населення цього регіону, підсумком яких мала стати монографія “Українське Полісся”⁵³.

Перша експедиція у складі М. Козакевича та Павла Жолтовського упродовж 11 серпня – 5 вересня цього ж року відвідала Сарненський (с. Ремчиці), Висоцький (сс. Удрицьк, Озера, Шахи), Рокитнянський (нині Рокитнівський) (сс. Вежиця, Старе Село, Дроздин, Глинне), Зарічянський (нині Зарічненський) (сс. Залізниця, Кухотська Воля (нині с. Кухітська Воля), Борове) і Рафалівський (с. Рафалівка; нині смт Рафалівка Володимирецького р-ну) райони Рівенської області. Зазначена територія привернула увагу дослідників у зв'язку з двома обставинами: з одного боку, матеріальна та духовна культура її населення зберігала ще багато архаїзмів та пережитків, зумовлених “віковічною відсталістю цього краю”, з іншого – у повоєнний період радянська влада проводила тут радикальні реформи у сфері виробничих та побутових відносин, які, за словами самих дослідників, яскраво виступали на тлі “традиційної відсталості краю”. Ця експедиція мала здебільшого розвідувальний характер. Її учасники вивчали хліборобство, ремесла, промисли, одяг, традиційне житло, господарські споруди, хатній інтер'єр, народне мистецтво, новий радянський сімейний і громадський побут, а також культурні й побутові пережитки з метою виявлення причин їх побутування та засобів ліквідації. За підсумками експедиції дослідники підготували широкий звіт, а згодом опублікували його скорочений варіант⁵⁴.

З 13 липня до 3 серпня 1953 р. ще одна маршрутна експедиція у складі М. Ломової (керівник), К. Матейко (обоє досліджували народний одяг), Д. Фігола (вивчав землеробську техніку), Л. Сухої (досліджувала промисли та ремесла), М. Козакевича (вивчав типи забудови поселень, господарські та житлові будівлі),

⁵² Гошко Ю. Г. Державний музей етнографії та художнього промислу у Львові (До 100 річчя з дня заснування) // НТЕ. 1974. № 3. С. 68–69.

⁵³ Івасюта М. К. Украинский государственный музей этнографии и художественного промысла Академии наук Украинской ССР в 1953 и 1954 годах // СЭ. 1955. № 2. С. 129.

⁵⁴ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 50; Спр. 11, арк. 20, 48; Спр. 17 (звіт); Спр. 18 (польові журнали); Жолтовский П., Козакевич М., Ломова М. Разведывательная этнографическая поездка в украинское Полесье // СЭ. 1953. №3. С. 127–132.

а також художника Л. Максименка та фотографа Юрія Пашківського, обстежила спершу Рокитнянський (м. Рокитне, сс. Сновидовичі, Кам'яне, Глинне, Березове) та Дубровицький (м. Дубровиця, сс. Селець, Ясенець (нині с. Ясинець), Мочулище, Берестя) райони Рівенської області, а відтак Любешівський (смт Любешів, сс. Видерта, Ворокомле) та Камінь-Каширський (сс. Раків Ліс, Підріччя, Личин, Запруддя, Олексіївка) райони Волинської області⁵⁵. З-поміж усіх поліських експедицій 1950-х років за участю львівських етнологів саме ця була найчисельнішою за кількістю учасників, найширшою за колом досліджуваних тем, за площею обстеженої території та за обсягом зібраного фактичного матеріалу⁵⁶.

Подальший розвиток української етнологічної науки залежав від Першої української республіканської етнографічної конференції, яка відбулася 23–26 лютого 1954 р. у Львові за участю провідних вітчизняних фахівців і гостей із Москви, Ленінграда, Мінська, Тбілісі, Кишинєва, Риги та Казані. На цьому науковому форумі прозвучала низка доповідей (члена-кореспондента АН СРСР Сергія Толстого “Завдання радянської етнографічної науки”, директора ІМФЕ АН УРСР Максима Рильського “Стан і перспективи етнографії на Україні” та ін.), в яких учені підсумували результати етнографічних досліджень у Радянському Союзі загалом та в Україні зокрема, виділили досягнення і недоліки (недостатня кількість наукових кадрів і публікацій, низький теоретичний рівень праць, відсутність скоординованої роботи львівських та київських етнографів, постійної співпраці з науковцями суміжних дисциплін та ін.). Серед рішень етнографічної конференції значились і першочергові завдання – підготовка “Атласу матеріальної культури українського народу” та розділу “Українці” до одного з томів серійного видання “Народи мира”, задуманого співробітниками Інституту етнографії АН СРСР.

Незважаючи на окремі недоліки, найбільшим успіхом вважалися результати вивчення колгоспного та робітничого побуту в Україні. Зокрема, М. Рильський високо оцінив працю Л. Шевченко про кралевецьких ткачів і дворічні польові дослідження львівських народознавців у північних районах Волинської та Рівенської областей. До речі, Л. Шевченко доповідала про методику польових етнографічних досліджень колгоспного та робітничого побуту, а М. Ломова – про підсумки поліських комплексних експедицій.

Київський етнолог Григорій Стельмах виклав власні міркування про потребу уточнення предмету етнографії, зокрема щодо виключення з нього народної

⁵⁵ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 21, с. 20, 26, 122, 128, 154, 160, 196; Спр. 22; Спр. 91, арк. 17. Нині всі перелічені села Волинської області належать до Камінь-Каширського району.

⁵⁶ [Козакевич М. З., Ломова М. І. та ін.]. Деякі особливості сучасного побуту українців Полісся (За матеріалами експедиції 1953 р.) // Матеріали з етнографії та художнього промислу. Київ, 1956. Вип. II. С. 48. В архіві Інституту народознавства зберігаються польові матеріали учасників експедиції (Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 4, 16, 19–23).

поетичної та музичної культури, а також окремі сфери життя робітників та колгоспників, які є предметом зацікавлення інших наук. Проте його доповідь різко розкритикували інші учасники наради.

С. Толстой у своїй доповіді наголосив, що запорукою успішного з'ясування походження народу служить організація комплексних експедицій за участю етнографів, археологів, антропологів, фольклористів та лінгвістів. До цієї поради українські народознавці почали частково прислухатися лише згодом, позаяк протягом повоєнного десятиліття участь у комплексних експедиціях брали переважно етнографи та фольклористи⁵⁷.

7 травня і 10 липня 1954 р. Президія АН УРСР видала постанови про підготовку до видання “Атласу матеріальної культури українського народу” та тому “Українці” для серії “Народи мира”. З 1 вересня 1954 р. відділ етнографії ІМФЕ АН УРСР у повному складі переключився на підготовку розділу “Українці” до вже згаданої серії та однойменної історико-етнографічної монографії українською мовою. Саме робота над ними значною мірою і визначала напрям етнографічних досліджень в Україні упродовж наступних років, до яких були залучені київські та львівські народознавці. Через те, що тему “Українці” внесли до річного плану роботи УДМЕХП АН УРСР на 1954 р., заплановану на цей рік велику поліську експедицію відмінили, а заодно і підготовку узагальнюючої монографії “Українське Полісся”. На терени Полісся мали відрядити лише М. Козакевича та Д. Фіголя, яким затвердили кандидатські дисертації відповідно про традиційне житло та культуру і побут колгоспного селянства Полісся⁵⁸.

У 1920-х – на початку 1930-х років у Радянській Україні, крім республіканських народознавчих установ, активно діяла значна кількість регіональних краєзнавчих та етнографічних осередків (товариств, музеїв), у діяльності яких важливе місце посідала збирацька праця. Натомість у перші повоєнні роки ситуація докорінно змінилася, позаяк під час репресій у 1930-х роках більшість цих народознавчих осередків ліквідували, а їхніх співробітників репресували. Крім того, багато музейних експонатів загинуло чи зникло під час Другої світової війни. Залишилися переважно обласні історико-краєзнавчі музеї, які в перші повоєнні роки майже не приділяли уваги етнографічним дослідженням. Це пояснювалось як переліком пріоритетних тем, які слід було відображати у їхніх експозиціях (“Велика вітчизняна війна”, комуністичне будівництво тощо), так і тим, що серед їхніх

⁵⁷ Куницький О. С. Робота відділу етнографії в 1954–1956 рр. // Українська етнографія. Київ, 1958. С. 158–159 [Наукові записки / Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Вип. IV]; Куницький А. С. Совещание украинских этнографов // СЭ. 1954. № 2. С. 139–143; НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–2, спр. 186, арк. 1–8; Спр. 313, арк. 1–24; Стельмах Г. Ю. До питання про предмет етнографічної науки // Народна творчість та етнографія. Київ, 1954. С. 152–164 [Наукові записки / Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Вип. III].

⁵⁸ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 45, арк. 15; Спр. 46, арк. 3, 5, 18; Куницький О. С. Робота відділу... С. 160.

співробітників майже не було кваліфікованих етнографів. І хоча вже у травні 1946 р. представники ІМФЕ АН УРСР доручили львівським народознавцям “осягнути шефство над провінціальними музеями” західних областей і навіть зробили певні конкретні кроки у цьому напрямі, проте це не дало відчутних результатів. Так, на початку 1949 р. у звіті львівських етнологів про працю над атласом зазначено, що краєзнавчі музеї західних областей України не розгорнули польової збирацької роботи⁵⁹. З польових щоденників та звітів учасників поліських експедицій кінця 1940-х – першої половини 1950-х років, а також із сучасної літератури довідуємося, що в музеях Луцька, Рівного, Житомира та Чернігова ситуація з проведенням польових досліджень на Поліссі та експонуванням етнографічних матеріалів з його терен була незадовільною⁶⁰.

Такий невтішний стан засвідчила і нарада 1954 р. у Львові, учасники якої констатували незадовільну співпрацю між співробітниками провідних народознавчих установ республіки і місцевих краєзнавчих музеїв, відсутність конкретних методичних вказівок і посібників для музейних працівників тощо, через що народні матеріальні і духовні скарби збирали дуже мляво або й зовсім не збирали їх (у більшості випадків). Це, своєю чергою, спричинило те, в експозиціях музеїв було представлено мало етнографічних матеріалів, а то й зовсім їх не було. Резолюція наради пропонувала певні кроки для усунення усіх цих недоліків⁶¹.

Як слушно зазначила Ганна Скрипник, етнографічна робота проводилась лише в деяких з головних музеїв⁶², передусім у Центральному державному історичному музеї у м. Києві (нині Національний музей історії України), де існував окремий відділ етнографії. Саме з цим підрозділом пов’язані чи не єдині свідчення про польові етнографічні дослідження Полісся України, які здійснили співробітники історико-краєзнавчих музеїв у перші повоєнні роки. Зокрема, у фондах цього музею збереглася частина сільськогосподарських знарядь праці для обробки ґрунту, які ще у 1920–1928 роках зібрали під час стаціонарних досліджень у селах Старосілля, Сваром’ї (обидва поселення затопило Київське водосховище), Жукині, Хотянівці, Вищій і Нижчій Дубечнях Остерського повіту на Чернігівщині (нині Вишгородський р-н Київської обл.). Проте у період воєнного лихоліття польові записи про господарське використання цих знарядь праці були втрачені. Тому упродовж 1944–1946 років працівник етнографічного відділу Центрального державного історичного музею В. Мамонов, активний

⁵⁹ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 1 (ЕМ), спр. 4, арк. 23–24, 82.

⁶⁰ Там само. Спр. 17, арк. 4; НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–5, спр. 40, арк. 80–81; Синельник І. Колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарнавського – безцінне джерело дослідження історії України // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми. Наук. зб. “Велика Волинь”: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Житомир, 2005. Т. 33. С. 142.

⁶¹ Куницький А. С. Совещание украинских этнографов. С. 141–143.

співробітник Етнографічного товариства ВУАН у 1920-х роках, здійснив декілька виїздів на зазначені терени, де знову зафіксував відомості про них. Згодом на основі цих матеріалів дослідник опублікував окрему наукову розвідку⁶³.

Ще одним недоліком повоєнних польових етнографічних досліджень Полісся, як зрештою й інших регіонів України, була відсутність широкої кореспондентської мережі, що унеможливило ефективне застосування анкетного методу дослідження. Співробітники краєзнавчих музеїв на конференції 1954 р. дорікали етнографам, “що вони не сприяють створенню активу з місцевих працівників. Значний загін краєзнавців, які знають і люблять свій край і бажають вивчати його, не залучається до збирання і дослідження етнографічних матеріалів”⁶⁴. У резолюції наради рекомендували створити при ІМФЕ АН УРСР спеціальний кореспондентський пункт і видати відповідні посібники для збирачів фольклорного та етнографічного матеріалу⁶⁵. Хоча у другій половині ХХ ст. і були зроблені певні кроки у цьому напрямі, проте повернутися до масштабів та продуктивності 1920-х років, коли скрізь на теренах УСРР функціонувала широка кореспондентська мережа, все-таки не зуміли.

Важливе значення для польових досліджень Полісся мали й адміністративні зміни, що відбулися під час та після Другої світової війни. Як відомо, протягом міжвоєнного періоду Полісся перебувало у складі двох держав – Радянського Союзу та Польщі, через що народознавці УРСР досліджували поліські райони в межах сучасних Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей, натомість інша частина історико-етнографічного регіону цікавила польських та західноукраїнських етнологів. У 1939 р. українські етнічні землі Галичини, Західної Волині і Берестейщини опинились у складі СРСР, але з огляду на політичну доцільність, терени останньої з них включили до складу Білоруської РСР. Через це після війни Полісся стало недоступним для польських етнологів, з ареалу польових досліджень українських учених на тривалий період випала Берестейщина, а основні дослідження польських районів Волинської та Рівенської областей чи не вперше повністю лягли на плечі українських народознавців.

Отже, підведемо загальні підсумки.

У 1944–1954 роках відбувалося становлення “української радянської етнографічної науки” з її методологією та тематикою досліджень. У формуванні двох головних наукових осередків у Києві та Львові простежуються серйозні відмінності, що пояснюється історичними обставинами та попереднім станом розвитку етнографічної науки на відповідних теренах. Відбулося кардинальне зменшення масштабів польових досліджень у різних регіонах УРСР порівняно з

⁶² Скрипник Г. А. Етнографічні музеї... С. 210.

⁶³ Мамонов В. С. Старинные орудия обработки почвы из с. Старосолье на Днепре // СЭ. 1952. № 4. С. 67–90.

⁶⁴ Куницький О. С. Робота відділу... С. 159.

⁶⁵ Куницький А. С. Совещание украинских этнографов. С. 143.

1920-ми роками, серйозні зміни у методиці їх проведення, звуження і деформація тематики (пріоритетними вважалася культура колгоспників та робітників, а не традиційна культура і побут).

У перші повоєнні роки збирацька робота на теренах Полісся України та підготовлені на основі раніше зафіксованих матеріалів поліссезнавчі праці були спорадичними, проте в них виявляємо певні елементи спадковості від “золотого віку української етнології” в УСРР та досліджень міжвоєнного періоду на теренах Західної України: науковці (Ф. Колесса, Р. Гарасимчук, Л. Шевченко, В. Мамонов та ін.), методика (монографічні й тематичні дослідження), тематика (різні ділянки традиційної культури).

Натомість на початку 1950-х років спостерігалось певне пожвавлення польових досліджень цього регіону, насамперед з метою вивчення нового радянського колгоспного та робітничого побуту, але Полісся України, зокрема його західна частина, цікавили тогочасних народознавців не як заповідна територія, автохтони якої зберегли численні пережитки давньої культури, а як місце, де найчіткіше можна було зафіксувати радикальні зміни у побуті та культурі місцевого населення за роки радянської влади.

Головними недоліками досліджень Полісся України протягом першого повоєнного десятиліття були: домінування у тематиці наукових зацікавлень різних ділянок матеріальної культури (господарські заняття, ремесла, житлово-господарське будівництво, одяг тощо), певна тенденційність, особливо на початку 1950-х років, в описі “прогресивних соціалістичних” змін у народній культурі та побуті місцевого населення, а також те, що через часті зміни науково-тематичних планів більшість розпочатих праць не завершили або ж не опублікували.

UKRAINIAN ETHNOLOGY IN A POST-WAR DECADE AND THE FIELD EXPLORATION OF POLISSIA

Ihor HILEVYCH

The Ivan Franko National University of L'viv, the Chair of Ethnology

In the article on the basis of the attracted wide range of the archived and literary materials one of the least studied stages in development of Ukrainian ethnographic science – the first post-war decade is analyzed. An author determines basic differences in forming of two leading scientific cells in Ukraine (in Kyiv and Lviv), influence of that time tendencies of development of Ukrainian soviet ethnography on research of Polissia of Ukraine, analyses routes, themes and methods of the field explorations, scientific achievements and gaps of ethnological studying of this the historical and ethnographic region.

Key words: ethnology, Ukraine, Polissia, field explorations, methods, themes, routes.

**УКРАИНСКАЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ НАУКА
В ПЕРВОМ ПОСЛЕВОЕННОМ ДЕСЯТИЛЕТИИ
И ПОЛЕВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЛЕСЬЯ**

Игорь ГИЛЕВИЧ

Львовский национальный университет имени Ивана Франко, кафедра этнологии

В статье на основе привлеченного широкого круга архивных и литературных материалов анализируется один из наименее изученных этапов в развитии украинской этнографической науки – первое послевоенное десятилетие. Автор определяет основные отличия в формировании двух ведущих научных центров в Украине (в Киеве и Львове), влияние тогдашних тенденций развития украинской советской этнографии на исследование Полесья Украины, анализирует маршруты, тематику и методику экспедиционного труда, научные достижения и пробелы народоведческих студий этого историко-этнографического региона.

Ключевые слова: этнология, Украина, Полесье, полевые исследования, методика, тематика, маршруты.

Стаття надійшла до редколегії 2.04.2007

Прийнята до друку 20.12.2007